

JÓZEF FRANCISZEK FERT

ZAPOMNIANY RĘKOPIS NORWIDA
W ZBIORACH NARODOWEJ BIBLIOTEKI UKRAINY
W KIJOWIE

La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo

Czy to gdzie wulkan grzmi pod Neapolem?
Czy rozdzierają się bliżej niebios?...
Słyszę: „...Waterloo, Gutenberg, Tryptolem,
Habakuk, imbir, pieprz i Barbarossa,
Ney, Algarotti, Witikind, Cyrano...”
(Zapewne byłby i Bolesław Chrobry,
Gdyby coś o nim w Paryżu wiedziano!)
Głos brzmi... mieszczanie, jak przed burzą bobry,
Sklepy korzenne wzdłuż pozamykano –
Drukarskie prasy, czując Wielki-tydzień,
Tuszą, że Hugo nam powie dzień-dobry...

* * * * *

Nie!! Victor Hugo powiedział „dobry dzień!”

Miłośnicy i badacze twórczości Norwida znają ten tekst dzięki publikacji w warszawskim tygodniku „Bluszcz. Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet” (1865-1939, z przerwą w latach 1919-1920). Ukazał się on w numerze 39. tego pisma, pod koniec września 1880 r. Nie pojawił się tam jednak jako publikacja samodzielna, jeno w ramach artykułu Władysława Chodźkiewicza, paryskiego korespondenta „Bluszczu”, który w przeglądowym artykule *Nowiny paryskie* omówił świeżo wydany poemat Victora Hugo pt. *Religions et Religion* i jako ilustrację negatywnego odbioru dzieła Hugo przytoczył wiersz Norwida, ostro i wręcz szyderczo komentujący erudycyjne popisy poety, senatora i hrabiego

La Religion de Mr le Sénateur //
 do XXIV, 1468-1472 (de Victor Hugo)

Czy to gdzie wulkan gorzi pod Neapolem?
 Czy rodniesz się bliżej niebiosa?...
 Stryż... Waterloo, Gutenberg, Tryptolem,
 "Habakuk, imbir, pieprz, i Barbarossa
 "Wój, algarotti, Wittikind, Cyrano de
 (: Zapewne, byłby i Kolesław = Chrobry : "
 Gdyby coś o nim w Paryżu wiedziaws! :)
 Głos brzmi... mieszkanie, jak przed burzą bory
 Sklepy kosmune wzdłuż poramy kanał
 Drukarskie prasę wujec Wielki = tydzień
 Tuszę, że Hugo nam powie dzień = dobry...
 Nie!! Wiktor = Hugo powie dzień, dobry dzień!

Cyprian Norwid
 1850 "

C. NORWID, *La Religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo*, autograf

Victora Hugo. Wiersz Norwida powstał najprawdopodobniej w czerwcu 1880 r. i wkrótce zaczął krążyć w autorskich odpisach w środowisku paryskiej Polonii¹; otrzymali go m.in. Józef Bohdan Zaleski, Seweryna i Franciszek Duchieńscy i przede wszystkim wspomniany Władysław Chodźkiewicz, który najprawdopodobniej na podstawie Norwidowskiego autografu sporządził kolejny jego odpis i włączył do rzeczonoego artykułu. Mamy prawo podejrzewać, że Chodźkiewicz, sporządzając odpis, dokonał pewnych „udoskonaień” tekstu, co ujawnić może porównanie autografu z pierwodrukiem w „Bluszczu” oraz kopią zachowaną w Archiwum Norwidowskim Przesmyckiego (Biblioteka Narodowa w Warszawie: IV 6234, k. 222 v.), na podstawie której wiersz został wydrukowany². Tak można sądzić, ale Norwidowski autentyk nigdy nie został porównany ze swoim odpisem; co dziwniejsze, wiadano, że ten autentyk istnieje i jest przechowywany do dziś w papierach Władysława Chodźkiewicza w Kijowie. Jak tam trafił i dlaczego jego pierwsi wydawcy (Przesmycki i Gomulicki) nie sięgnęli do niego, zadowolając się wersją pierwodruku i/lub odpisem sporządzonym przez posiadacza papierów po Chodźkiewiczu, odpisu, co do którego możemy być prawie pewni, że nie miał autoryzacji czy jakiegokolwiek korekty wydawniczej po stronie Norwida³.

Jak zaczęło się publiczne „życie” owego satyrycznego wiersza? Autograf dotarł do Władysława Chodźkiewicza przed 13 czerwca 1880 r. (PWsz X, 147)⁴ z intencją „udzielenia” odpisu lub odczytania go Józefowi B. Zaleskiemu (mówi o tym jednozdaniowy list Norwida do Chodźkiewicza, datowany przez Gomulickiego: „przed 13 czerwca 1880”, a może też przekazania do publikacji, która nb. doszła do skutku (w tym samym roku w warszawskim „Bluszczu”, prawdopodobnie na podstawie odpisu Chodźkiewicza?). Równoległe nieco odmienną wersję wiersza, zatytułowanego po prostu *Fraszka*, otrzymali Seweryna i Franciszek

¹ Zob. Z. TROJANOWICZOWA, E. LJEWSKA, przy współudziale M. PLUTY, *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida*, t. II: 1861-1883, Poznań 2007, s. 713-714 (dalej: Kal, tom, strona).

² Por. opis wiersza w edycji: C. NORWID, *Dzieła zebrane*, t. II: *Dodatek krytyczny*, Warszawa 1966, s. 233 (dalej: GomDz, tom, strona).

³ Co prawda w ramach prac nad *Słownikiem języka Cypriana Norwida* jedna z członkiń Zespołu Pracowni Słownika Języka Norwida, działającego na Polonistycie Uniwersytetu Warszawskiego, Ewa Wiśniewska oglądała autograf i dla celów rzeczonoego *Słownika* wprowadziła zauważone przez siebie różnice do materiałów kartoteki *Słownika*, ale nie zmieniło to statusu obowiązującego w norwidologii przekazu, czyli pierwodruku w „Bluszczu”. Za informację dziękuję p. Tomaszowi Korpyszowi.

⁴ List do Władysława Chodźkiewicza sprzed 13 czerwca 1880 r., zob. C. NORWID, *Pisma wszystkie*, zebrał, tekst ustalił, wstępem i uwagami krytycznymi opatrzył J.W. Gomulicki, t. X: *Listy 1873-1883*, Warszawa 1971, s. 147.

Duchińscy, jak poświadcza list z połowy czerwca tego roku (PWsz X, 146-147). Nie wiemy, jak autograf, który otrzymał Chodźkiewicz, trafił na Ukrainę i ostatecznie znalazł się w zbiorach Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego (dział rękopisów) – dawna nazwa: Biblioteka Narodowa Akademii Nauk Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie, sygn. XXIV, 1468-1472. Tam, wśród papierów po Władysławie Chodźkiewiczzu w tzw. „Kolekcji humańskiej” (nazwa kolekcji wiąże się, być może, z faktem, iż Chodźkiewicz kształcił się w Humanium i jego papiery po śmierci właściciela trafiły do zbiorów humańskich), jak podaje dawny opis archiwalny, znajdują się (czy raczej znajdowały się): własnoręcznie podpisany bilet wizytowy, cztery listy Norwida do Chodźkiewicza oraz „gawiury Norwida” (m.in. *Obrona Częstochowy* z roku 1851⁵), choć do dziś zachowały się jedynie dwa listy: z 21 stycznia 1857 r. (PWsz VIII, 301, 536) i z 28 czerwca 1878 r. (tego listu nie notuje edycja Gomulickiego)⁶, notatka biograficzna datowana Passy 1875 oraz wiersz *La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo* (wiersz na osobnej kartce).

Tekst wiersza zapisał poeta jednostronnie na osobnej białej pokratkowanej niebieskimi liniami kartce z zaokrąglonymi rogami o wymiarach 20,7 x 15,3 cm; pod tekstem podpis: „Cyprjan Norwid”, poniżej data: 1880 r. Jest to najprawdopodobniej czystopis, bez jakichkolwiek poprawek, wykonany na podstawie nieznanego nam dziś brulionu. W tytule wiersza podana hrabiowska godność bohatera za pomocą abrewiacji „Cte” (*comte*); konwencjonalnym skrótem zapisano

⁵ Jedna z odbitek litograficznych (z drzeworytu) tego rysunku znajdowała się w tzw. *Albumie Dybrowskiego* (Kal I 457, 469; II 773; III 28), inną ofiarował księciu Adamowi Czartoryskiemu (Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie); wzmiankowana informacja w kijowskich norwidianach Chodźkiewicza też prawdopodobnie dotyczy odbitki rysunku poety (drzeworyt wykorzystany w druku wykonał paryski sztycharz Pierre Lacoste), zamieszczonego w książce: Eustachego Iwanowskiego (ps. Eusachy Helleniusz): *Matka Boska na Jasnej Górze, Królowa Korony Polskiej. Pamiątka z pielgrzymki odbytej w R.P. 1848*, Paryż 1852. Podstawowe informacje o Władysławie Chodźkiewiczzu (ok. 1820-1898), który w czasie przygotowywania do druku wzmiankowanej tu książki znalazł się w Paryżu (1851 r.) i prawdopodobnie bliżej poznał się z Norwidem, od którego mógł otrzymać rzeczoną litografię (a może oryginał?) podaje *Polski Słownik Biograficzny*; zob. I. ŚLIWIŃSKA, *Chodźkiewicz Władysław*, PSB, t. III, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 380. Jakimi drogami zbiór Chodźkiewicza trafił do Kijowa, warto ustalić.

⁶ Gomulicki w *Pismach wszystkich* ogłosił cztery listy Norwida do Chodźkiewicza: z 2 stycznia 1857 r. (PWsz VIII, 300, 250), ze stycznia [b. daty dziennej] 1857 (PWsz VIII, 301, 250, tenże list podał na nowo po skolacjonowaniu pierwotnej wersji z autentykiem znajdującym się w zbiorach kijowskich, zob. PWsz XI, 442-443, 556), z 2 czerwca 1878 – po francusku (PWsz X, 117, 250), sprzed 13 czerwca 1880 (PWsz X, 147, 262-263); wygląda na to, że w norwidianach ukraińskich po Chodźkiewiczzu powinien się znajdować jeszcze jeden list – z 28 czerwca 1878 r.

także zwrot grzecznościowy „Mr” (*monsieur*). Tekst zapisany został czarnym atramentem, dziś zrudziałym. Kartka złamana w połowie (śląd złamania), wiele innych nieregularnych załamań papieru, również ukośnie (prawy górny i prawy dolny róg); w lewym rogu adnotacja archiwalna: „Do XXII, 1468-1472”. Dane do opisu atg (z listopada 2016 r.) oraz fotografię oryginału zawdzięczam p. Irynie Danchenko z Kijowa.

Inny przekaz – II redakcja – w liście do Seweryny Duchieńskiej z pierwszej połowy 1880 r., atg tego wariantu zaginął, pierwodruk wśród listów Norwida z 1880 r. ogłosił Zenon Przesmycki⁷, podając zestawienie odmian w stosunku do atg dla Chodźkiewicza, z którego odpis sporządził Mieczysław Żółkiewski, właściciel majątku Wiktorówka w dawnej guberni kijowskiej, prawdopodobnie kolekcjoner-amator⁸; zaginiony tekst tej redakcji nosi tytuł *Fraszka* (PrzesmWP IX, 419 – list i zestawienie odmian z odesłaniem do publikacji w liście do Chodźkiewicza, gdzie znalazł się cały tekst wiersza); (PWsz X, 146-147, 262). Czas powstania: pierwsza połowa czerwca 1880 r. (GomDZ II, 233; PWsz II, 407, Kal II 713-714). Pdr: „Bluszcz” 1880 nr 39 (29 września)⁹ – za pośrednictwem Władysława Chodźkiewicza w rubryce *Nowiny paryskie*; Chodźkiewicz, snując rozważania o książce Victora Hugo *Religions et Religion (Religie i Religia)*, puentuje swój artykuł wierszem Norwida, poprzedzając go interesującym wprowadzeniem: „Ale któż lepiej może osądzić poetę niż brat jego po lutni? Dziecię Warszawy, dziś przyprószony siwizną Cyprian Norwid napisał kilka następnych [tj. następujących – przyp. J.F.] wierszy, [...] są one najlepszą recenzją tej dziwnej *mieszaniny* Wiktora Hugo”. Następnie PrzesmWP IX, 418 (I red), GomOkruchy 129, GomDZ I, 765, PWsz II, 246; pdr II red: „Chimera”, t. VIII, 1904, s. 312; nast. PrzesmWP IX, 419 (tylko tytuł i zestawienie odmian), GomGromy 58; PWsz X, 147 (w ramach listu do Seweryny Duchieńskiej z pierwszej połowy czerwca 1880 r.).

⁷ C. NORWID, *Pisma do dziś w całości lub fragmentach odszukane*, t. IX: *Listy, część druga*, wydanie i nakład Z. Przesmycki, Warszawa 1937, s. 418-419 (dalej: PrzesmWP, tom, strona).

⁸ Gomulicki wspomina o jakowychś „zbiorach Mieczysława Żółkiewskiego”; zob. PWsz X, 313. W tomie XI znajdujemy istotny szczegół: „Mieczysław Żółkiewski, właściciel majątku Wiktorówka” (s. 556).

⁹ W materiałach Pracowni Słownika Języka Norwida podano – nie wiadomo na jakiej podstawie – rok 1888 jako datę pierwodruku w „Bluszczu”.

ODMIANY TEKSTU

Źródła: podobizna atg ze zbiorów kijowskich (atg); druki: pdr I red (red1), pdr II red (red2), PrzesmWP IX 418, PWsz II 246 (I red), PWsz X 147 (II red).

tytuł: *La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo*] *La Réligion de Mr le Senateur C^{te} Victor Hugo*; [...] C^{te} [...] red¹; PrzesmWP IX; *Fraszka* red²

1 *Neapolem?*] *Neapolem*, PrzesmWP

2 *niebiosa?...*] *niebiosa?..* atg; *niebiosa?* red²

3 *Słyszę: „...Waterloo, Gutenberg, Tryptolem,*] *Słyszę...„Watterloo, Guttenberg, Tryptolem,* atg; *Słyszę... Waterloo* [...] PrzesmWP; – *Słyszę: „Waterloo – Guttenberg – Tryptolem* – red²

4 *Habakuk, imbir, pieprz i Barbarossa,*] „*Habakuk* [...] *i Barbarossa* atg; „*Habakuk – imbir – pieprz i Barbarossa* – red²

5 *Ney, Algarotti, Witikind, Cyrano...*] „*Néy – Algarotti – Wittikind – Cyrano...*” atg; „*Néy – Algarotti – Witikind – Cyrano...*” red²

6 (*Zapewne byłby i* [...]] (*Zapewne, był by i Bolesław-Chrobry,* atg; *Byłby zapewne i* [...] red²

7 *wiedziano!*)] *wiedziano...* red²

8 *brzmi... mieszczanie,*] *brzmi... mieszczanie* PrzesmWP; *grzmi* red²

9 *Sklepy korzenne wzdłuż pozamykano* –] *Tulą się – sklepy wzdłuż pozamykano* – red²

10 *Wielki-tydzień,*] *Wielki tydzień* PrzesmWP; *wielki tydzień,* red²

11 [...] *nam powie dzień-dobry...*] [...] *dzień dobry* PrzesmWP; [...] *powie nam „dzień dobry!”* red²; [...] *dzień dobry...* PWsz X

12 *Nie!!... Victor Hugo powiedział: „dobry dzień!”.*] [...] „*dobry dzień!*” PrzesmWP; *Nie!.. Wiktor Hugo powiedział: „dobry dzień!”* red²; *Nie!... Wiktor Hugo powiedział: „Dobry dzień!”*! PWsz X

OBJAŚNIENIA:

Władysław Chodźkiewicz (ok. 1820-1898), urodził się w okolicy Tulczyna na Podolu; kształcił się w Humaniu, następnie w Berdyczowie i Kijowie. Od 1847 r. poza krajem: pielgrzymka do Ziemi Świętej. W 1851 r. w Paryżu, gdzie poznał wielu wybitnych przedstawicieli Emigracji na czele z Adamem Mickiewiczem; w latach 1854-1856 uczestniczył w wojnie krymskiej w sztabie Napoleona III jako tłumacz (znał języki wschodnie, w tym starożytne); po zakończeniu wojny osiadł na stałe w Paryżu zajmując wysokie stanowiska we francuskiej kolei (m.in. był inspektorem generalnym kolei zachodnich). Pozostawił spory dorobek

literacki i naukowy, np. rozprawa (po francusku) na temat nowo odkrytych inskrypcji klinowych w Persepolis (Paryż 1876¹⁰), toż po polsku [w:] „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 1885; *Obrazy historyczne polskie z XVI i XVII wieku Trzy lilie, opowiadanie ś. p. p. J. Szczygielskiego*. Wilno 1846. Znajomość z Norwidem sięga końca roku 1850; z tego czasu znajdujemy wzmiankę o ich spotkaniu w liście do Józefa B. Zaleskiego: „Był u mnie Chodźkiewicz, który już też zapewne pozdrowił Cię”. (PWsz VIII, 114). Znajomość trwała i nabierała intensywności, skoro w jednym z listów poeta zwraca się o pomoc dla swego kuzyna: „Szanowny i Kochany Władysławie – / Bardzo Ci dziękuję, iż znalazłeś trochę czasu [...] Raczyłeś się zająć, Bracie, interesem w Twoją nie wchodzącym możebność – i dobroć Twa jedynie uczyniła to”. (list ze stycznia 1857: PWsz VIII, 301). Nie dziwi więc nieco uszczypliwa uwaga na temat tej znajomości w liście Józefa B. Zaleskiego z 15 czerwca 1880 r.: „Widzę, żeś Ty teraz, Panie Władysławie u niego w łaskach”. (PWsz X, 263). Przez wiele lat był paryskim korespondentem warszawskiego „Bluszczu” – za jego pośrednictwem pojawił się w druku utwór Norwida *La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo* (atg wiersza w zbiorach Narodowej Biblioteki Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie)¹¹. Tekst tego felietonu-komentarza brzmi następująco:

Nie schodząc z religijnej placówki powiedzmy tu słowo o nowym dziełku Wiktora Hugo: *Religions et Religie (Religie i Religia)*. Tutaj nie idzie rzecz wcale o dogmat, o historię, o wiarę i prawdę; tu rzecz cała stoi na wierszach, jakie umie odkuć na swoim kowadle ten nowożytny Tytan Metromanii. Związku, konsekwencji, logiki i zdrowego sądu nie potrzeba tu szukać wcale. Jest to rodzaj wierszowanego pamfletu, w którym rozhukany bard, jakby prawdziwy pogański piewca, miota słowami jak grochem – który też szczęśliwie uderza o ścianę!... Ale któż lepiej może osądzić poetę niż brat jego po lutni? Dziecię Warszawy, dziś przyprószony siwizną Cyprian Norwid, napisał kilka następnych wierszy, które posyłam Wam, bo pod żartobliwą i ironiczną formą są one najlepszą recenzją tej dziwnej *mieszaniny* Wiktora Hugo. (PWsz X, 263).

¹⁰ Rzecz ukazała się w paryskich „Sprawozdaniach Akademii Inskrypcji i Literatury Pięknej”: Ladislas Chodźkiewicz, *Nouvelle interprétation d'une inscription cunéiforme de Persépolis*, par M[onsieur] Chodźkiewicz. „Comptes rendus des séances de la Academie des Inscriptions et Belles-Lettres”. V. XX, N. 1, 1875, p. 89-97. II.

¹¹ Zob. PSB III, 380.

BIBLIOGRAFIA

- HELLENIUSZ E. [pseud.: IWANOWSKI Eustachy], *Matka Boska na Jasnej Górze, Królowa Korony Polskiej. Pamiątka z pielgrzymki odbytej w R. P. 1848*, Paryż 1852.
- NORWID C., *Dzieła zebrane*, t. II: *Dodatek krytyczny*, red. J.W. Gomulicki, Warszawa 1966.
- NORWID C., *Pisma do dziś w całości lub fragmentach odszukane*, t. IX: *Listy, część druga*, wydanie i nakład Z. Przesmycki, Warszawa 1937.
- NORWID C., *Pisma wszystkie*, zebrał, tekst ustalił, wstępem i uwagami krytycznymi opatrzył J. W. Gomulicki, t. X: *Listy 1873-1883*, Warszawa 1971.
- Słownik języka Cypriana Norwida. Materiały*, Pracownia Słownika Języka Norwida, Uniwersytet Warszawski.
- TROJANOWICZOWA Z., LJIEWSKA E., przy współudziale PLUTY M., *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida*, t. II: *1861-1883*, Poznań 2007.

ZAPOMNIANY RĘKOPIS NORWIDA W ZBIORACH NARODOWEJ BIBLIOTEKI UKRAINY W KIJOWIE

S t r e s z c z e n i e

Artykuł przedstawia miejsce przechowywania (Narodowa Biblioteka Ukrainy w Kijowie), stan zachowania oraz zestawienie ze znanymi publikacjami jednego z późnych wierszy Norwida, który jest rodzajem ironicznej zaczepki wobec bałwochwalczego stosunku ówczesnej Republiki Francuskiej w stosunku do Victora Hugo. Rękopis ten nie stanowił, jak dotąd, jednego z istotnych materiałów w opracowaniach edytorskich dzieł Norwida; korzystano w nich z pierwodruku wiersza zamieszczonego w ramach felietonu Władysława Chodźkiewicza w warszawskim czasopiśmie „Bluszcz” 1880, nr 39 oraz na podstawie jego kopii, którą otrzymał Chodźkiewicz od Norwida. W artykule zestawione zostały różnice tekstowe (głównie interpunkcyjne) między znanymi przekazami wiersza i jego kijowskim autografem.

Słowa kluczowe: Cyprian Norwid; autograf; kopia autografu; *La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo*; Władysław Chodźkiewicz; „Bluszcz”; Kijów; Humań.

NORWID'S FORGOTTEN MANUSCRIPT IN THE COLLECTIONS OF THE NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE IN KIEV

S u m m a r y

The article presents the place of keeping (National Library of Ukraine in Kiev), the state of preservation and the juxtaposition with well-known publications of one of Norwid's late po-

ems, which is a kind of ironic mockery of the idolatry attitude of the French Republic of that time towards Victor Hugo. The manuscript has not been previously used as an important material in any editorial compilations of Norwid's works; they used the first print of the poem published as part of Władysław Chodźkiewicz's feature in the Warsaw periodical "Bluszcz" 1880, vol. 39, and its copy, which Chodźkiewicz received from Norwid. The article presents textual differences (relating mainly to punctuation) between the known versions of the poem and its Kyivan autograph.

Key words: Cyprian Norwid; autograph; copy of the autograph; *La religion de Mr le Sénateur Comte Victor Hugo*; Władysław Chodźkiewicz; "Bluszcz"; Kiev; Uman.

Translated by Rafał Augustyn

JÓZEF FRANCISZEK FERT – prof. dr hab., zastępca redaktora „Studiów Norwidianów”, członek redakcji m.in.: *Dzieł wszystkich* Cypriana Norwida, *Pism zebranych* Józefa Czechowicza, *Notatek* Edmunda Bojanowskiego; e-mail: jozefert@gmail.com